

3. Доценко А.С. Проблема стиля в эстетике и искусствознании. – М.: Знание, 1983.
4. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998.
5. Куртц Пол. Гуманизм и скептицизм – парадигмы культуры третьего тысячелетия N 17, 2000 г. – <http://www.humanism.al.ru/ru/magazine.phtml>.
6. Лосев А.Ф. История античной эстетики. – М.: Наука, 1983.
7. Лотман Ю.М. Избранные статьи в 3-х томах. – Т.1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – Таллин: Александра, 1992.
8. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / – <http://www.Philosophy.Ru>.
9. Мізіна Л.Б. Естетична інтерпретація історії мистецтва: сучасне бачення. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006.
10. Момджян К.Х. Рефлексивные парадигмы социальной теории Маркса. – <http://www.Philosophy.Ru>.
11. Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1981.
12. Панофский Э.Смысл и толкование изобразительного искусства. – Спб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999.
12. Парадигмы сознания и структуры опыта // Логос. –1992. – №3.
13. Фурс В. Парадигма критической теории в современной философии: Попытка экспликации. – <http://www.Philosophy.Ru>.

УДК 1(092)

Федоренко М.О.

МИХАЙЛО БАХТІН: ЖИТТЯ ЯК ВЧИНОК

***Анотація.** В статті робиться спроба осмислення життєвого шляху М.Бахтіна з точки зору виявлення в ньому буттєвісних детермінант його стилю філософствування, життєво-практичних витоків та корелятив вчинкового принципу, філософії діалогу.*

***Аннотация.** В статье делается попытка осмысления жизненного пути М.Бахтина с точки зрения обнаружения в нем бытийственных детерминант его стиля философствования, жизненно-практических истоков и коррелятивов поступкового принципа, философии диалога.*

***Annotation.** The article deals with the attempt to think over M. Bachtin's way of life from the point of view of discovering in it its style of philosophing existential determinants, life-practical sources, correlates of acts principles and philosophy of dialogue.*

Творчий спадок М.Бахтіна останні тридцять років є об'єктом активного вивчення як на Заході, так і на пострадянському просторі. За словами одного британського дослідника, М.Бахтін став «зіркою постмодерністського Заходу». Серед найбільш відомих західних дослідників творчості М.Бахтіна слід виокремити К.Емерсон (США), Ю.Крістеву (Франція), К.Хіршкопа (Великобританія). Останнє ґрунтовне дослідження, присвячене Бахтіну, вийшло у 2007 р. і належить британському вченому Г.Пічі (Mikhail Bakhtin: The Word in the World by Graham Pechey. – Routledge, 2007. – 238 p.)

Щодо рецепції його ідей в Україні, то крім дослідження О.Шевченка, відсутні праці, що безпосередньо аналізують не лише філософсько-естетичний аспект його

доробку, а і в цілому його спадщину, не говорячи вже про біографічну складову. Останнє і є **метою** нашого дослідження – в заданих межах представити життєвий шлях відомого вченого, тим самим заповнивши прогалину в зазначеній царині.

Найкращою і живою біографією М.Бахтіна, на думку бахтінознавців, є дослідження американських вчених К.Кларка та М.Холквіста [1]. Що ж стосується повного зібрання праць М.Бахтіна, то як це не дивно, – його здійснено і видано японцями і в Японії.

Михайло Михайлович Бахтін народився у м. Орлі в 1895 році у дворянській сім'ї. Оскільки батько був співробітником Орловського комерційного банку і часто змінював місце роботи (що було пов'язано із службовою необхідністю), то юний М.Бахтін вчився почергово в гімназіях Орла, Вільни та Одеси. В 1913-1918 рр. – навчання на історико-філософському факультеті Новоросійського університету в Одесі, а потім – на кафедрі класичної філології та філософії Петроградського університету. Але курсу не закінчив і диплому про вищу освіту не отримав і не мав аж до завершення своєї педагогічної кар'єри. Своїми вчителями вважав Ф.Ф.Зелінського та О.І.Введенського.

Після революції в 1918-1920 рр. викладав в єдиній трудовій школі в м. Невелі Вітебської губернії. Тут навколо М.Бахтіна утворився інтелектуальний гурток, що отримав у сучасних дослідників назву «невельської школи» філософії (М.І.Каган, Л.В.Пумп'янський, М.В.Юдіна, В.М.Волошинов). В невельській газеті «День мистецтва» від 13 вересня 1919 року з'явилася перша друкована праця М.Бахтіна – стаття «Мистецтво і відповідальність». В 1920-1924 рр. викладав у Вітебську всезагальну літературу та музичну естетику в консерваторії та педагогічному інституті. Вітебськ у той час був до певної міри одним із центрів художнього життя післяреволюційної Росії – там, зокрема, працювали такі відомі художники як К.Малевич, з яким сім'ю Бахтіних пов'язували дружні стосунки, та М.Шагал. Бахтін взагалі іронічно ставився до творчості більшості російських авангардистів. Його кумирами були символісти та Врубель. Любов до останнього мала і біографічне коріння – Михайло і Микола Бахтіни, будучи студентами Петроградського університету, орендували кімнату у сестри Врубеля, квартира якої була заповнена роботами брата.

Все це супроводжувалося тяжким побутом (в цей час він мав сім'ю – був одружений) і бідністю, що ускладнювалося тяжким станом здоров'я. Він хворів остеомієлітом (запалення кісткового мозку), що призвело в 1938 році до ампутації ноги (решту життя він пересувався за допомогою милиць). Крім цього, він був зятятим курцем, що призвело до емфіземи легенів (хворобливе накопичення повітря), і змусило його жити на чаю, якого він вживав дуже багато. Під час Другої Світової війни, коли виникли проблеми із папером для цигарок, він використав для цього декілька рукописів.

Невельсько-вітебський період в творчості Бахтіна – час філософського становлення. Саме тоді з'являються дві неповні великі роботи – «До філософії вчинку» та «Автор і герой в естетичній діяльності». Бахтін ставить за мету перегляд основ всієї західно-європейської філософії Нового часу та її останніх досягнень. Їх синтезом і основою має стати моральнісна філософія. Філософія вчинку Бахтіна включає в себе критику «естетичного та теоретичного світів» за характерне нехтування «нуди-теільной действительностью» «єдиного відповідального буття» і протиставляє їм «відповідальну єдність» мислення та вчинку. Зазначене нехтування призводить не лише до теоретичної, але і до онтологічної неспроможності.

Естетичний світ, за Бахтіним, здатний породити «двійника-самозванця», буття якого – буття неправди; причина цього в тому, що людина відволікається (відступає) від «центра сходження вчинку», яким помічене конкретне місце людського буття. Заявляючи, що естетичний та теоретичний розум повинні бути моментом практичного розуму, Бахтін уводить поняття «поступающего мышления» та «участного мышления» і класифікує філософію на ту, в якій «участное мышление» переважає свідомо і на ту, в якій воно проявляється позасвідомо. Продовженням і водночас розвитком його моральнісної онтології стала філософська естетика у праці про автора та героя, в якій він пропонує позитивне обґрунтування естетичного буття. Бахтін показує, що естетичне споглядання, яке відволікається від етичного смислу, лишається внутрішньо виправданим стосовно іншої людини. В роботі про автора та героя ця проблема детально розробляється, опираючись на поняття «позазнаходженість», «кругозір» та «оточення», «я-для-себе» та «я-для-іншого», «інший-для-мене».

Згідно з Бахтіним, моя позазнаходженість стосовно іншого робить естетичне відношення творчо-продуктивним, оскільки я володію «надлишком бачення» стосовно іншого. Результатом естетичної діяльності, естетичного співбуття стає народження іншого у новому плані буття, що визначається «трансгредієнтними» стосовно іншого цінностями. Це онтологічне доповнення, що є недосяжним для іншого, у свою чергу у якості гарантії вимагає мого власного буття. Щоби зберегти позитивність естетичного, необхідно вести одночасно смислову та ціннісну інтерпретацію відношення «я-інший», визначати естетичне бачення «поза смислом» і в той же час утримувати його разом з ним. Бахтін утримує це місце єдиного буття, коли спеціально підкреслює, що йдеться про «конкретну позазнаходженість мене єдиного». Отже, власне, стосовно іншого виявляється «незаміщеність» мого місця у світі, його укоріненість у бутті. Пізніше момент завершеності буття, що властивий естетичному спогляданню, буде оцінений Бахтіним як насильство, несумісне з ідеєю діалогізма як живого відношення спілкування. «Нова художня модель світу», створена, на думку Бахтіна, у романах Достоєвського, долає завершуючи авторську активність, монологічну свідомість автора.

Породжена власним екзистенційним досвідом (вдале одруження, спілкування у дружньому оточенні гуртківців), філософія Бахтіна була спробою виходу із кризового стану європейської думки рубежу сторіч. На початок 20-го сторіччя ідея «науковчення», що була фундаментом філософії Нового часу, вичерпала себе. Філософська думка уже багато сторіч блукала в нетрях гносеологічної проблеми, що врешті-решт призвело до розчарування у здатності природознавства надати філософії методологічні орієнтири. Гносеологічна проблема, що спиралася на категорії суб'єкта та об'єкта, почала розумітися як неправильно поставлена. Принаймні, дехто почав робити вигляд, що її нібито не існує – саме так, зокрема, вчинив Бахтін. Для його поглядів, як вони формувалися із самого початку, характерна повна відмова від гносеологізму. У жодній із його праць немає і натяку на традиційну теорію пізнання.

Досліджуючи витoki стилю мислення Бахтіна, московська дослідниця Н.Бонецька зазначає, що останній був слухачем лекцій професора О.І.Введенського, який займався «проблемою чужого Я», але вирішував її в класичному, гносеологічному ключі. Відомо, що на цьому шляху О.І.Введенський прийшов врешті-решт до соліпсизму. Результатом його багаторічної праці став так званий «закон О.І.Введенського», згідно якого чуже я не лише неможливо пізнати, але неможливо довести і його існування: з достовірністю можна стверджувати лише

буття свого власного я. У Бахтіна ми не знайдемо категорій «суб'єкт» та «об'єкт». Місце цієї категоріальної пари в його філософії займають літературознавчі поняття – «автор» та «герой». Разом з цим у філософію, і зокрема естетику, вступає інша, гуманітарна методологія. Пізнання особистості може бути лише діалогічним, «чуже Я» не пізнається, а художньо зображується. Звідси стає зрозумілим зосередження Бахтіна на конкретній проблемі – проблемі тексту, підкреслює Н.Бонєцька [2].

У 1924 році Бахтін повертається до Петрограду. Не маючи постійного місця роботи, змушений був виступати з лекціями та доповідями в різних аудиторіях, головним чином в інтелігентських гуртках у «домашніх умовах». Навколо нього, як завжди, утворився гурток, що складався в основному із анархістськи налаштованих літераторів. Ранній період його біографії може бути викладений у вигляді історії постійно створюваних гуртків, що організовувалися навколо нього спонтанно. Він був людиною, що не лише проповідувала діалогізм, але і здійснювала його на практиці.

У другій половині 20-х років публікує ряд книг та статей під прізвищами своїх друзів – І.І.Панаєва, В.М.Волошинова (книги «Фрейдизм» (1927), «Марксизм та філософія мови» (1929) та П.М.Медведева («Формальний метод в літературознавстві», 1928). Питання щодо форми участі Бахтіна в написанні цих праць лишається дискусійним, але сам факт участі вважається встановленим [3].

Російські формалісти, ставлячи за мету дослідження внутрішньої організації твору самого по собі, рухалися у руслі тогочасного європейського інтелектуального поступу. Їх підхід ґрунтувався на необхідності надання теоретичної форми «гуманітарним» дисциплінам, зокрема літературознавству, що зближує їх з структурною лінгвістикою першої половини 20-го сторіччя. Намагання створити поетику як щось позачасове та позапросторове ґрунтувалося на художній практиці футуристів, а орієнтація на аналіз внутрішніх законів, що організують будь-яку конструкцію, зближувала їх з модерністською літературною практикою (Джойс, зокрема). Ототожнивши знакову систему, що утворюється певним текстом, із структурними особливостями мови, формалісти до певної міри втратили дійсний предмет – літературу, яку неможливо зрозуміти без урахування суб'єкта, історії тощо.

З іншого боку, на протигагу позиціям тогочасних соціологів мистецтва, які при всьому своєму різномайтті були детерміновані у соціально-історичному плані і тяжіли до марксизму, формальна школа у першу чергу наріжним каменем своєї програми вважала дослідження внутрішньолітературних або літературно-іманентних зв'язків. Але у другій половині двадцятих років російські формалісти постали перед проблемою взаємозв'язку з позалітературною реальністю, – «досвід, який ще і сьогодні ставить перед літературознавством багато питань» [4].

Бахтін у своїй критиці формалістів аналізує не лише техніку творення, а і місце твору в «певній типології знакових систем, що існують в історії» [5]. Аналізуючи романну структуру (яку він іменує поліфонічною і пов'язує із творчістю Достоевського) у діахронному та синхронному вимірах, пов'язуючи її з певною традицією (карнавал) і протиставляючи іншій (монологічній – творчість Толстого), Бахтін приходять до думки, що «існують різні знакові системи, що відповідають різним типам знакових практик (монологізм, діалогізм і т.п.) у якості моделей світу» [5].

Не зважаючи на принципи розходження з формалістами у питаннях теорії, Бахтін цінував досягнуті ними наукові результати – «нові проблеми і нові аспекти мистецтва» [5]. Крім того, Бахтін підтримував дружні стосунки з представниками

формальної школи (як зазначалось, Бахтін у 1914-1918 роках вчився на історико-філологічному факультеті Петроградського університету, там же вчилися або працювали науковими співробітниками багаточисельні члени ОПОЯЗа).

Результатом 1920-х років було видання під власним прізвищем «Проблем творчості Достоевського» (1929 р.) У філософію Бахтіна у цій книзі увійшла ідея діалогу, що дещо змінила бахтінську теорію автора та героя і водночас породила ідею про їх діалогічне рівноправ'я у поліфонічному романі.

Розуміння Бахтіним діалогу ґрунтується на тому, що будь-яке слово або висловлювання переломлюється через безліч індивідуальних вживань, і тому його смисл може бути зрозумілим лише за умови і з урахуванням всієї цієї сукупності. Мова для Бахтіна – арена ворогуючих сил. Кожне наше висловлювання просякнуте зсередини чужими нам значеннями. Кожний знак знаходиться у безперервному стані взаємовідносин з іншими знаками, контекстом, адресатом. Знаки завжди значать більше, ніж говорять. Суть слова – у його відношеннях з іншістю. Тому мова завжди незавершена, вона знаходиться у постійному русі. Відповідно, і істина не є безпосередньо даною.

Оскільки знак живе завдяки орієнтації на інші знаки, то Бахтін шукає в історії культури такі форми (карнавал, менипова сатира, роман), які найбільш повно репрезентують його «поліфонічність». Найпотужнішим літературним втіленням вищезазначеного є роман, що живе винятково за рахунок діалогу з іншими літературними жанрами, висміюючи та пародіюючи їх.

Бахтін, зазначає сучасний дослідник, стверджує лише, що роман Достоевського новаторський у тому смислі, що він поліфонічний як у нікого із попередників. Це твердження не стосується теорії роману, оскільки Достоевський постає як автор неповторний і унікальний. Далі, продовжує автор, думка Бахтіна могла рухатися принаймні трьома шляхами: твердженням, що поліфонічним може бути будь-який, у тому числі і поетичний, літературний твір, тобто поліфонічність і діалогічність не обмежуються рамками певних жанрів; Достоевський – єдиний майстер поліфонії; нарешті, третій шлях – саме по ньому і рухається Бахтін, починаючи з середини 30-х років – в тому, що поліфонія і діалог внутрішньо притаманні жанру роману і лише йому. Логічно, завершує думку автор, що потужна екстраполяція діалогізму і поліфонії в простір роману призвела до руйнування традиційного поняття жанру як більш-менш однорідної сукупності текстів [6].

У грудні 1928 року Бахтін був заарештований у справі лєнінградського релігійного гуртка «Воскресіння» і у липні 1929 року постановою колегії ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління – майбутнє КДБ) засуджений як учасник «нелегальної організації правої інтелігенції» на п'ять років з відбуванням покарання у Соловецькому таборі [7]. Символічним є те, що саме книга врятувала Бахтіна від трудового табору і ймовірної смерті (він писав у своєму проханні до народного комісаріату здоров'я: «За такого стану здоров'я винесений мені вирок, якщо він залишиться незмінним, буде для мене вираком поступової та неминучої смерті»). Дослідження поезики Достоевського було видано у день арешту Бахтіна і А.Луначарський опублікував на неї доброзичливу рецензію в березневому номері журналу «Новий мир» за 1930-й рік. Покарання було пом'якшено – шість років заслання до Казахстану. Він не мав права викладати, йому були заборонені також публічні лекції. Щоби якось вижити, працював на посаді економіста-бухгалтера в райспоживспілці. У Кустанаї була написана книга «Слово в романі». Після повернення із заслання протягом 1936-1937 рр. викладав в педагогічному інституті в Саранську.

Питання участі у зазначеному гуртку зачіпає проблему релігійності Бахтіна. Інтелектуальне життя Росії першої половини 1920-х років відрізнялося найрізноманітнішим сплетінням релігійних та соціальних утопій. У свідченнях під час допитів, що датуються груднем 1928 року, Бахтін пише про себе: «Релігійний» – і тут же: »Марксист-революціоніст», що є відображенням його відкритості марксистському дискурсу 1920-х років, після того як він зблизився з В.Н.Волошиним та П.Н.Медведевим. Він, як і багато хто в ті часи, вірив, що зміцнення радянської влади не відіб'ється на відносній світоглядній терпимості та ідеологічному різноманітті, що були притаманні раннім 1920-м рокам. Арешт та заслання розвіяли цю благородну ілюзію, позначивши початок нового періоду у житті Бахтіна – періоду безмовності, що поглибив протест проти режиму. Влітку 1937 року приїхав до Москви, де до 1946 року викладав російську мову і літературу, німецьку мову й історію в Кібрах (100 км на північ від Москви).

Протягом 1937-38 рр. була написана книга «Роман виховання та його значення в історії реалізму», у центрі якої – творчість Гете (один із улюблених митців Бахтіна в історії світової літератури). Книга не з'явилася друком, хоча і була прийнята видавництвом «Советский писатель». З часом рукопис було втрачено, збереглися лише підготовчі матеріали до нього.

Одним із найбільш продуктивних результатів роботи над темою роману виховання була теорія «хронотопу», тобто просторово-часової моделі світу у літературі. Свої розробки 1930-х років на цю тему автор оформив у кінці життя у великому дослідженні «Форми часу і хронотопу в романі». Бахтіна цікавлять, зокрема, проблеми історичної поетики, особливо поетики жанрів, передусім – роману. В статтях «Із передісторії романного слова» (1940 р.) та «Епос і роман» (1941 р.) здійснює перегляд гегелівської ідеї роману як буржуазної епопеї, чим приховано полемізує з поглядами на роман Лукача, що слідував у руслі гегелівської концепції.

Що стосується великої кількості праць Бахтіна, які він написав у 30-ті роки, то вони не були опубліковані, на думку бахтінознавців, передусім, з двох причин. По-перше, Бахтін ніде не працював. А по-друге, серед його знайомих та друзів не було достатньо впливових людей, які могли б допомогти (відомий історик Є.Тарле навіть відмовився бути офіційним опонентом Бахтіна). Крім того, сам Бахтін був людиною непробивною, висловлюючись сучасною мовою.

В 1940 році з'являється рукопис «Франсуа Рабле в історії реалізму», у якій Бахтін представив низову сміхову культуру Середніх віків та Ренесансу як опозицію офіційній владі та її цінностям. Автор розглядає явище сміху як світоглядне, а теорія карнавалу тлумачиться як універсальний феномен.

Як і роман, карнавал культивує та прославляє динаміку та нестабільність. Всі абсолютні цінності висміюються та релятивізуються. На протигагу високій серйозності офіційної доктрини висувається стихія сміху, що знищує на своєму шляху будь-яку ієрархію. Жорсткі опозиції реконструйовані за допомогою непристойного кепкування. Народження і смерть, тіло і душа, мудрість і глухість, анальне і ангельське нероздільно сплелись у двотілих образах – зміях, що кусають себе за хвіст. Людські тілесні отвори бачаться як місця, в яких тіла долають свої кордони. Все, що стосується практичних дій, неоднозначно, і будь-яка активність повертається дволиким Янусом. Карнавал «випускає повітря» із всього «надутого», знижує все піднесене.

Восени 1946 р. Бахтін поселився в Саранську, де залишався до 1969 р. Працював у Мордовському педагогічному інституті на кафедрі загальної літератури

(потім завідував) до виходу на пенсію у 1961р. Жив з дружиною у приміщенні колишньої в'язниці, що була переобладнана під житло для місцевої інтелігенції. («У нас с Еленой Александровной была вполне комфортабельная камера», – згадував Бахтін).

У листопаді 1946 р. захищав роботу про Рабле як дисертацію в Інституті світової літератури у Москві, але бажання її видати книгою не було здійснене, оскільки робота була піддана ідеологічній критиці у пресі (його звинувачували, зокрема, в порнографії та фольклористичному сентименталізмі), і на пропозицію про присудження дисертанту докторського ступеня, висунуту опонентами, надійшла офіційна відмова (було присуджено науковий ступінь кандидата філологічних наук).

В текстах 1950-х років Бахтін розвиває тему металінгвістики, у тому числі оригінальну теорію мовних жанрів («Проблема мовних жанрів», 1953) та теорію тексту. Одночасно накопичуються матеріали для суттєвої переробки книги про Достоевського, здійсненої в 1961-1962 рр., і вихід якої став можливий в 1963 р. під зміненою назвою – «Проблеми поезики Достоевського» (не обійшлося без втручання Ю.Андропова (керівника КДБ СРСР), дочка якого – студентка-філолог, учениця В.Н.Турбіна і палкий шанувальник М.Бахтіна – попросила батька допомогти у справі видання книг вченого). Слідом за нею виходить «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя та ренесансу» (1965р.) У наступні найближчі роки здійснюється їх переклад іноземними мовами.

Восени 1969 р. Бахтін повертається до Москви, де залишається до кінця життя. В останніх текстах («Із записів 1970-1971 рр.», «До методології гуманітарних наук», 1974) він звертається знову до теми своєї ранньої творчості: філософська антропологія, проблема автора. Головна тема пізніх робіт – обґрунтування філософських основ гуманітарно-філологічного мислення («Вопросы литературы и эстетики» (1975), «Эстетика словесного творчества» (1979).

Помер М.Бахтін у 1975 році, переживши дружину на чотири роки. Кажуть, його останніми словами були: «Йду до тебе». Релігійно налаштовані бахтінознавці тлумачать цю фразу як звертання до бога, марксистки – як спрямовані дружині, – свідчення, на нашу думку, того, що творчий доробок мислителя (філософа – як він себе любив називати) лишається предметом небайдужого інтересу.

Література

1. Clark R., Holquist M. Mikhail Bakhtin. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1984.
2. Н.К.Бонеевская. О стиле философствования М.Бахтина // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – Витебск, 1996. – №1. – С. 10-11.
3. Алпатов В.М. Бахтин под маской // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – Витебск, 1996. – №3. – С. 80-91.
4. Эдвард Ковальски. Скрытые формалисты или виднейшие представители формальной школы? – Диалог. Карнавал. Хронотоп. – Витебск, 2001. – №1.
5. Юлия Кристева. Разрушение поэтики // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – М.: Прогресс, 2000.
6. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
7. Медведев Ю. «Воскресение». К истории религиозно-философского кружка А.А.Майера. – Диалог. Карнавал. Хронотоп. – Витебск, 1999. – №4. – С.82-91.
8. Турбин В.Н. Эмиграция в МАСС. – Диалог. Карнавал. Хронотоп. – Витебск, 1997. – №4. – С.92-114.